

MOLNÁR CSONGOR

DISZKRIMINÁCIÓ DÉLEN

Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. Kronosz Könyvkiadó: Pécs, 2023. 499 oldal

Léderer Ödönnének sikerült megmenekülnie a deportálások elől. A nyugat felé tartó vonaton is, a poros-boros Szabadkára gondolt. *„Elhagytuk a határt. Miért fáj úgy a szívem? Mit jelent még nekem Magyarország? Olyan messze vannak már a napok az Állami Felsőbb Leányfőiskolában, ahol különös kitüntetésképpen a katedráról mondtam el Kossuth Lajos védő-erő-beszédét. A háború után, hány éven keresztül a revízió volt az álmunk, a békés revízió, amely után útlevél nélkül lehetne Pestre menni s mindenütt újból magyarul beszélhetünk. Azután jött egy nap, amikor fáklásmenet ünnepelte a nemzetiszínű zászlók alatt a »felszabadulást«; én sírva néztem végig, mind a két bátyám túszként internálva volt már, s a lakásunk nagyobbik felét hangoskodó, magyar tiszték lakták. Azután... azután elvették az iparendélyeinket, a kenyerünket. A gyerekeinket eltiltották az iskoláktól, s a gyerekkori jó barátok, a hajdani iskolatársak nem köszöntek vissza többé. Lassan páriákká csúsztunk le. Jöttek az újvidéki mérsárlások, a Sárga-ház rémségei,¹ csendőr-brutalitás és korrupció, végül március 19. S most mégis furcsa szorongó érzéssel nézem a közeledő zöldlankás tipikusan osztrák vidéket. Mi vár ránk, ilyen messze az otthontól?»* (421. old.) Az idézet hűen rajzolja meg azokat az eseményeket, amelyek megannyi bácskai, döntően magyar identitású zsidó családot érintettek. 1941 áprilisának napjai kevésbé örömteli pillanatok hoztak a bácskai zsidóság számára, hiszen a bevonuló magyar honvédséggel, a katonai közigazgatással és közvetlenül utána helyüket elfoglaló polgári hatalommal együtt megérkezett a zsidó lakosságot diszkrimináló törvénykezés és az intézményesített antiszemitizmus a Délvidékre.

1 A Sárga-ház egykori banképület Szabadka központjában, 1941 és 1944 között a magyar bevonulást követően a különleges rendőrség székháza. Az említett periódusban számos kivégzés és kínzás színhelye, amelyek közül talán a legismertebb Mayer Ottmár a *Híd* folyóirat szerkesztőjének, a Jugoszláv Kommunista Párt szabadkai titkárának és az ellenállás szervezőjének kivégzése.

Az utóbbi években, évtizedekben több magyar történeti szakkönyv vállalkozott a bácskai zsidóság történetének feldolgozására. Elég Pejin Attila 2003-ban kiadott a zentai zsidóság történetét bemutató kötetére,² a 2015-ben Ózer Ágnes szerkesztésében megjelent az *Élettől az életig a holokauszton át* című tanulmánykötetre³ vagy Dévavári Zoltán kutatásaira és 2020-ban megjelent *Egy elmesélhetetlen történet* című könyvére⁴ gondolni. Margittai Linda műve nagy hiányt pótol, hiszen egyedülálló módon a teljesség igényével, szinte minden lényeges résztemára kitérve mutatja be a bácskai zsidó lakosság sorsát a terület 1941 áprilisában történt Magyarországhoz való visszacsatolásától 1944 tavaszáig.

A szerző eredményeit a magyarországi, szerbiai, izraeli és az egyesült államokbeli levéltári források alapján elvégzett kutatásaira alapozta. A levéltárak és a könyvben idézett fondok listája jól tükrözi a szerző odaadását és alapos kutatását. Nemcsak a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött magyar minisztériumok iratait, vagy a Vajdasági Levéltárban és a Vajdasági Múzeumban megtalálható, az 1941–1944 közötti magyar polgári adminisztráció és karhatalmi egységek dokumentumait tekintette át, hanem az újvidéki, szabadkai és zentai városi levéltárakban található kisebb települések korra vonatkozó fondjait is. A kutatás emellett *oral history* anyagokkal egészült ki. A tartalomjegyzék tovább árnyalja a szerző igényességét, hiszen a könyv tíz fejezete – a bevezetés és az összegzés nélkül – minden releváns témára kitér. A könyv a két világháború közötti állapotok bemutatása után szemlélteti a visszacsatolt Bácskában berendezkedő magyar hatalom viszonyát az ott élő zsidó lakossághoz. Az ezt követő fejezetek minden fontos „szcénára” – ahogy a szerző sokszor fogalmaz – kitérnek, így az állami és magánhivatalnokok kiszorítására, a közéletből és munkából való eltiltására, a zsidó tulajdonban levő cégek kisajátítására és „árjásítására”, a közoktatás korlátozására, az ingatlan birtokviszonyok átrendezésére tett kísérletekre, a munkaszolgálatra, az ellenállási és önszerveződési stratégiákra.

A szerző határozott célkitűzése, hogy a témát az újvidéki razzia – már csak a feldolgozottsága miatt is – eseménytörténeti árnyékából kimozdítsa. Margittait nemcsak az egyedi esetek érdeklik, hanem az április 11-től berendezkedő magyar hatalom a teljes lakosságot érintő intézkedései. A magyar hadsereg egységeinek megjelenésével egyidejűleg került sor a zsidó lakosság elleni atrocitásokra. Margittai ennek megértéséhez komplex módszertant alkalmaz. Példás, hogy nemcsak feltárni és leírni akarja a visszacsatolt Bácskában élő zsidók 1941-től 1944-ig tartó történeteit, hanem kitüntetett célja, hogy ezt, a régió és

2 Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ: Zenta, 2003.

3 Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközség: Szabadka, 2015.

4 Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet*. Magyar Napló Kiadó: Budapest, 2020.

holokausztudomány legújabb tudományos eredményeit felhasználva, új kontextusba helyezze. Ezt mutatja az is, hogy a holokauszt nemzetközi és hazai kutatóinak meghatározó művei felhasználása mellett a megértés érdekében olyan elméletekre is alapoz, mint a határvidékek irodalma – jelen esetben Holly Case Erdélyről szóló kötete.⁵

Az elmélet mentén a Bácska tipikus határvidékként tűnik fel, amely a különböző nemzetépítési stratégiák és gyakorlatok színtere. A visszacsatolt Bácska kapcsán a magyar vezető politikai elitnek határozott elképzeléseik voltak. A budapesti kormányok társadalmi mérnökösködése az addigra kidolgozott módszerek széles tárházából merített úgy, mint az etnikai csoportok ki- és betelepítése, de felmerült egy átfogó lakosságcsere gondolata is, ahogy a gazdasági szektor „nemzetiesítéséből” is kivették a részüket a különböző „keresztény” szervezetek. A szerző érvelésében a régió egyfajta próbaterepként szolgált Budapest számára ezen elképzelések megvalósítására. A szerző a „zsidókérdést” is ezen elméleti keretrendszeren belül vizsgálja, és ezáltal sikeresen szemlélteti azokat a folyamatokat, amelyek a zsidó lakosság a közélet minden területéről való kiszorítására irányultak a régió gondosan kitervelt, de legalábbis elképzelt „elmagyarosítása” mentén. Külön erőssége a könyvnek, hogy jól árnyalja ezeket a történéseket azzal, hogy folyamatosan szem előtt tartja a visszacsatolt Felvidéket és Észak-Erdélyt. Amellett, hogy ezzel elkerüli a Bácska esszencializációját, a három régió közötti párhuzamokból jól kirajzolódik a szerző fenti tézise a magyar kormányok törekvéseiről. A könyv jól reflektál arra is, hogy a határvidékek, nem pusztán a szélsőségek terepei, hanem az ellenmondásoké is. Ellentmondásból pedig akadt bőven. Miközben a magyar kormány egy átideologizált térben a zsidótörvények szigorúbb alkalmazását hajtotta végre a bevonuló honvédség és a polgári hatóságok sem rendelkeztek egyértelmű utasításokkal a zsidó lakosság kapcsán – ez a szervezetlenség pedig bőven lehetőséget adott a zsidókkal szembeni atrocitásokra. Ez általánosságban igaz volt nem csak az állami szervek által alkalmazott zsidótörvényekre, amelyek 1941 tavaszától ugyan sokkal radikálisabban végre lettek hajtva, mint a trianoni Magyarországon, hanem a hétköznapiakra is. Ezt a szövevényes viszonyrendszert további részleteire bontva kirajzolódik az is, hogy például hogyan gondolkodott és mit próbált tenni a Bácska visszatérésével hatalomra kerülő helyi magyar elit a két világháború között a magyar kisebbség ügyében fellépő és a Magyar Pártban fontos szerepet vállaló zsidók esetében. Hasonló ellentmondásokkal teli volt az „örségváltás” is, hiszen szakképzett emberek hiányában, például számos zsidó orvos megtarthatta állását. Az is az adminisztratív káoszra mutat rá, hogy a kirekesztő zsidótörvények ellenére a visszacsatolt Bácska sokszor biztonságosabb területnek számított,

5 Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford University Press: Stanford, 2009.

mint a szomszédos Független Horvát Állam vagy a Bánát, ahol az usztasa, illetve bánáti német vezetés kompromisszumok nélkül vette célkeresztbe a helyi zsidó lakosságot.

A könyv további módszertani megoldásainak köszönhetően jól mutatja azt, ahogyan a „zsidókérdést” a magyar kormány nemcsak elméleti síkon, hanem antiszemita társadalompolitikájának gyakorlatán keresztül alkalmazta. Budapest célkitűzése az „örségváltás” jegyében zajlott, amely által a zsidók kiszorítását remélte a kulcsfontosságú köz- és magánhivatalnoki szférából, a meghatározó vállalatok éléről és az oktatásból is. A könyv ezt a legfelső politikai döntéshozataloktól – mint a zsidótörvények életbeléptetése – egészen azoknak hétköznapi lecsapódásáig szemléleti. A társadalomtörténeti fogásokkal és táblázatokkal az olvasó végigkövetheti a zsidótörvények érvénybe léptetését és egyéb diszkriminatív eljárásokat. Ezekre pusztán egy-egy eseménytörténeti leírásból csak részben derülne fény, akárcsak arra is, hogyan radikalizálta tovább a bácskai magyarságot a kormánypolitika vagy hogyan csökkentette a vegyes lakosságú, a délszláv állam alatt megizmosodott, 1941 után határvarrossá vált Újvidék szerepét a „magyarabb” Szabadka javára. Emellett a könyvben felidézett és beépített személyes történeteken keresztül a szerző arcot ad a közösségnek, ahogy arra a bevezetőben vállalkozott. Különösen példaértékűek ezek a megoldások, hiszen olyan kutatásokat mutatnak be, amelyek tárgyát eddig homály fedte és további elemzésekre szorult, mint például a két világháború vagy az 1941–1944 közötti oktatás helyzete – vagy ennél messzemenőbben a visszacsatolt Bácska társadalomtörténete. Ez a figyelmes eljárás nemcsak a magyar kormányok politikájának bemutatására igaz, hanem a vele szembenálló tevékenységekre is. A szerző hasonló aprólékossággal mutat rá az ellenállás formáira és a menekülésre, valamint az *oral history*nak köszönhetően az azok mögött álló személyes motivációkra.

A könyv majdnem 500 oldala után nem igazán marad kérdése az olvasónak, mégis némi hiányérzete lehet, hiszen viszonylag kevés szó esik a szegényebb társadalmi csoportokhoz tartozó zsidók életéről ebben az időszakban, akiket nem társadalmi szerepvállalásuk és az „örségváltás” miatt ért diszkrimináció, hanem pusztán származásuk miatt. A téma számára kiváló választás a határvidékekkel kapcsolatos módszertan, ugyanakkor Pieter Judson⁶ vagy Tara Zahra⁷ kutatási eredményeinek beemelésével, még részletesebb képet lehetett volna rajzolni a Bácska „elmagyarosítására” felelkű gondolati koncepcióiról, a határvidékek szerepéről, hagyományáról a korabeli nemzetépítők esetében és mindezek sokszor antiszemita éléről.

6 Lásd: Judson, Pieter: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press: Cambridge, 2006.

7 Lásd: Zahra, Tara: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell University Press: Ithaca, 2008.

Margitta Linda könyve hiánypótló mű, hiszen végre a visszacsatolt Bácska teljes egészét vizsgálva mutat rá az 1941-től 1944-ig tartó „magyar idők” antiszemita rendelkezéseire. A kizárólag politikatörténetre fókuszáló könyvekkel ellenben a különböző módszertani megoldások ötvözésével, mint az adatgazdag társadalomtörténeti áttekintései vagy a túlélők és szemtanúk vallomásai átfogó képet adnak a holokauszt bácskai vonatkozásairól. Margittai könyve pont emiatt új fejezetet nyit(hat) a déli végek kutatásában, és további feltáratlan történetek feldolgozására inspirálhat. Több ilyen könyvre van szükség.